

ЗАРОДЖЕННЯ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА (1953–1961)

*Знову чую російську мову,
мову рідкісної краси.**

Десталінізація і початок «відлиги»

Смерть Сталіна, що сталася 5 березня 1953 року, вже невдовзі спричинила наслідки для України. Русифікація за доктрини Жданова та репресії проти євреїв в УРСР різко припинилися. Як зазначив Борис Левицький, за кілька днів після відходу диктатора першого секретаря КПУ Леоніда Мельникова усунули з посади на підставі «відхилення від ленінської національної політики»:

«Це звільнення було психологічним ходом... Зміна керівництва консолідувала [КПУ] і підвищила впевненість українських лідерів у власних силах, адже їхня сфера компетенції стабільно розширювалася... Також відбулося посилення українського представництва в партійному апараті»¹.

Це стало наслідком засудження русифікації, виголошеного Лаврентієм Берією, який за кілька місяців перебування на чолі

* Це перші рядки вірша Ліни Костенко "В поїзді", опублікованого у вид. "Слово молодих" (Київ, 1955), с. 15. Дякую Романові Шпорлюкові за те, що привернув мою увагу до цих віршів.

¹ Borys Lewytkyj, *Politics and Society in Soviet Ukraine, 1953–1980* (Edmonton, 1984), 4.

СРСР зробив певні кроки для підтримки прав національних меншин, особливо у Західній Україні².

Попри такі зміни, залишалось незрозумілим, що означала смерть Сталіна для України. 300-річчя Переяславської угоди стало нагодою представити сталінську версію історії, а пов'язані урочистості знову підтвердили неминучий союз із Росією як єдиний шлях українців до процвітання³. Наріжним каменем цієї інтерпретації стали «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)», розроблені 1953 року групою партійних істориків на чолі з Андрієм Лихолатом, офіційно оприлюднені ЦК КПРС і зачитані на громадських зборах 12 січня 1954 року⁴. Незважаючи на офіційну доктрину, в «Тезах» класова боротьба, породжена соціальним гнобленням, «відбулася і була прогресивною не стільки тому, що породжувалася соціальним гнітом і прискорювала його послаблення та остаточну ліквідацію, а тому, що велася під дією “прагнення до возз'єднання” та “запального прикладу”, “могутнього поштовху” з боку російського соціально-і національно-визвольного руху»⁵.

Незважаючи на наслідки доктрини Жданова в історичних дослідженнях, деякі ознаки нової політичної доби були помітні ще до ХХ з'їзду КПРС у лютому 1956 року. Мовні зміни стали очевидними в 1954 і 1955 роках, коли з'явилися нові українські радянські журнали та наукові видання, зокрема, з'явилися перші номери видань «Фізіологічний журнал», «Мистецтво», «Прапор», «Прикладна механіка» та «Український фізичний журнал».

2 Andrea Graziosi, *L'Urss dal trionfo al degrado: Storia dell'Unione Sovietica 1945-1991* (Bologna, 2008), 149; and Amy Knight, *Beria: Stalin's First Lieutenant* (Princeton, 1993), 186–91.

3 Serhy Yekelchuk, *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination* (Toronto, 2004), 154–61. (Переклад українською: Єкельчук С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 2008. 303 с.)

4 Українською: «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)» (Київ: Держполітвидав, 1954); російською: «Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.)» (Москва, 1954).

5 Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острого: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. С. 46–47.

У липні 1955 року український кінорежисер Олександр Довженко опублікував у московській «Літературній газеті» («Литературная газета») статтю «Мистецтво живопису і сучасність». У цій статті-коментарі про художню виставку автор розкритикував маньєризм і висловив побажання народження нового стилю живопису, який би дорівнював фігуративному мистецтву того часу — фотографії, кіно, телебаченню⁶. Він сподівався, що нові художники з індивідуальним стилем зможуть оживити радянський живопис.

ХХ з'їзд КПРС і підсумкова доповідь про злочини Сталіна докорінно змінили радянську політику. Наступник Сталіна на посаді першого секретаря КПРС Микита Хрущов лише пунктирно розкритикував сталінську національну політику, засудивши примусові депортації цілих народів після Другої світової війни та заявивши, що «українці уникнули цієї долі тільки тому, що їх було надто багато і не було місця, куди б можна було їх усіх переселити. Інакше вони були б теж переселені з України»⁷. І хай Хрущов не згадав про репресії проти української інтелігенції чи Голодомор 1932–1933 років, інтелігенція в радянській Україні сприйняла цю доповідь як викриття попередньої політики щодо українців, тож цей виступ став остаточним каталізатором, що спричинив несподіваний вибух невдоволення.

Доповідь надійшла в Україну 5 березня 1956 року і була зачитана на громадських зборах починаючи уже від наступного дня. У звіті, підготованому для нового секретаря ЦК КПРС Олексія Кириченка, зазначено, що члени партії досить позитивно сприйняли викриття культу особи Сталіна, висловили щирий жаль з приводу помилок партії та визнали необхідність відшкодування збитків⁸. Водночас історики Київського державного університе-

6 Довженко А. Искусство живописи и современность, Литературная газета, 21 июля, 1954.

7 Доповідь М. С. Хрущова на 20 з'їзді КПРС. New York: ПРОЛОГ, 1959. С. 59.

8 Звіт про реакцію членів партії на прочитання доповіді Хрущова від 10 березня 1956 року. — Центральний державний архів громадських об'єднань та українців (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 3–9.

ту та Інституту історії Академії наук УРСР (далі — АН УРСР), прочитавши звіт під час обговорень 6 і 7 березня, критикували партію. Початкові питання про те, як тепер викладати марксизм-ленінізм і що робити з «Коротким курсом»⁹, були стрімко затьмарені питаннями про невтручання з боку інших лідерів і хибний культ особи Сталіна, який припинився лише нещодавно. Деякі з цих запитань демонструють нерозуміння, як пояснювати це політичне зрушення радянським громадянам: «Народ любить Сталіна, тож як тепер це перевиховати?»¹⁰ 9 березня під час зустрічі з працівниками Київського державного університету питання до представників партії були ще більш політично суперечливими. Професори вимагали роз'яснення питання національної політики і цікавилися, чи повернуться татари до Криму. Далі було висловлено звинувачення у бік партії («А що якби Сталін не помер?») і згадано кілька історій про розстріли вірних комуністів за сталінізму, — все це викликало сумніви щодо морального авторитету партії¹¹.

На 19 березня радянська влада, здається, втратила розуміння ситуації. На зустрічі з представниками ЗМІ та державних комунікацій у Львові місцевий секретар КПУ не був готовий відповісти на їхні запитання. На питання, чому інші члени Політбюро в Кремлі не заарештували Сталіна, він відповів, що вони боялися вибуху громадянської війни. Це викликало ще більше запитань щодо легітимності радянської держави¹².

Того ж дня на засіданні партійного осередку Інституту літератури АН УРСР обговорювали питання української культури. Ніна Крутікова, заступниця директора Інституту, змалювала тривожну картину інтелектуального життя: «З більшим або мен-

9 История Всесоюзной коммунистической партии (большевиків): Краткий курс» (Москва, 1938), написати яку Сталін доручив у 1935 році. Англійською опублікована невдовзі: *History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course* (Moscow, 1939).

10 Партійний звіт про зустріч з істориками. — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 10–13.

11 Партійний звіт про зустріч у Київському університеті. — Там само, арк. 14–18.

12 Звіт про діяльність секретаріату КПУ в м. Львів. — Там само, арк. 46–48.

шим емоційним забарвленням говорили про те, що до останнього часу всяка наукова думка придушувалась, що у людей виховувався нігілізм до української національної культури і боязливість свіжої думки, що директивні органи перешкоджали створювати повноцінні літературознавчі праці і гальмували видання творів класиків української літератури, що кращі літератори і літературознавці України винищені, що, внаслідок втручання керівних органів, історія української літератури дожовтневого періоду висвітлюється однобоко і збіднено»¹³.

Молодий учений Леонід Коваленко заявив, що «всі там трусяться за свої місця», і припустив, що створення історії української літератури та дотичні наукові дослідження заморожені через страх перед КДБ. Багато хто з ним погодився, згадавши випадок офіційного засудження патріотичного вірша Володимира Сосюри «Любіть Україну» в 1944 році. Читаємо цитату поета Петра Засенка: «Неправильно проводиться ленінська національна політика, не цінується українська національна культура, відбувається русифікація. У Києві лише дев'ять українськомовних загальноосвітніх шкіл; нема де виховувати наших дітей... Без [втручання партійних] комісій нам було б краще. У нас неправильно проводиться ленінська національна політика, українська національна культура недооцінюється, йде русифікація. Українських шкіл у м. Києві тільки дев'ять, нема де вчити дітей. Багато чесної, талановитої української інтелігенції винищено. Існує надзвичайна опіка, нагляд. Наші томи історії української літератури закомісували. Без комісій ЦК ми б зробили їх кращими». Зустріч завершилася обговоренням публікації творів драматурга Миколи Куліша, а Крутікова у своїй доповіді робить висновок, що динаміка зустрічі стала результатом того, що партійні чиновники не підготувалися належним чином до зібрання¹⁴.

Оскільки партійні чиновники продовжували робити публічні промахи, невдовзі інтелектуали широко визнали відсутність ав-

13 Протокол засідання в Інституті літератури. — Там само, спр. 4264, арк. 1.

14 Там само, арк. 2–4. Про Куліша див. нижче.

торитету партії. На зустрічі з викладачами суспільствознавства у Станіславській (нині Івано-Франківська) області представники КПУ не змогли пояснити, як викладати марксизм-ленінізм та історію Другої світової війни. Присутні вигукували, що потрібне сильне керівництво, а дехто заявляв, що сталінізм — «це найбільш жахливий етап в історії нашої Вітчизни»¹⁵. У деяких зустрічах брали участь посадовці з Міністерства культури СРСР, але міністерству не вдалося покращити методологію ідеологічного управління. Як зазначено у звіті для першого секретаря Кириченка, у Спілці письменників України (СПУ) «під виглядом засудження культу особи намагалися поставити під сумнів політику партії в минулі роки і виступили з демагогічними і навіть непартійними заявами»¹⁶. Спільною темою цих промов були культурні репресії часів сталінізму. Драматург Олександр Корнійчук стверджував, що багато письменників у минулому були несправедливо засуджені за український націоналізм, і попросив партію та Спілку письменників України (СПУ) переписати в Сосюри за те, що у 1951 році його вірш «Любіть Україну» назвали гімном «буржуазного націоналізму»¹⁷. Незважаючи на замирилі висловлювання письменників Олесь Гончара, Юрія Збанацького та Любомира Дмитерка, більшість літераторів нарікали на помилки минулого й вимагали реабілітації заборонених поетів — Василя Чумака, Олександра Олесь, Мирослава Ірчана та Василя Блакитного. Поет Леонід Вишеславський стверджував, що настав час припинити дякувати «старшому брату» і визнати, що українці нічим не гірші за росіян. Найбільш запеклим критиком був Андрій Малишко, який «нагадував панахиду по українському народу. Він у жахливих фарбах намалював “страшне” минуле українського народу, “хліба-солі не було, а людей сажали в

15 Звіт для Департаменту агітації і пропаганди ЦК КПУ. — Там само, спр. 4256, арк. 21–25.

16 Звіт для Кириченка від 10 квітня 1956 року. — Там само, арк. 10.

17 Про випадок Сосюри див.: Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Альтернативи, 1999. С. 56–58.

тюрми і катували»». Він навіть назвав праву руку Сталіна, Лазара Кагановича, відповідальним за смерть тисяч невинних людей¹⁸.

26 квітня в аналогічному ключі відбувся III з'їзд українських композиторів. Відповідно до девізу зустрічі — «Музична культура найтісніше пов'язана з рідною мовою» — підсумком конгресу стало засудження викладання російською мовою без будь-якого зв'язку з народною українською культурою¹⁹. Подібні думки було висловлено під час наради провідних театральних режисерів, а разом і чимало докорів на адресу радянських закладів культури²⁰. У квітні 1956 року ситуація загострилася до межі повстання. З 3 по 8 квітня у Київському державному художньому інституті (нині Національна академія мистецтв України) відбувся Всеукраїнський з'їзд художників. Одночасно там відбувалися студентські збори, під час яких було створено «звернення до з'їзду художників. Це звернення носить демагогічний характер, з прагненням дезорганізувати існуючий порядок у вищій школі». П'ятеро студентів — троє членів партії й двоє комсомольців — очолювали цей рух. Один із них, Нікітін, зачитав заяву на засіданні з'їзду, а інші студенти зайняли приміщення. Влада залучила міліцію для відновлення порядку.²¹

Доповідь Хрущова викликала сильне невдоволення, інтелігенція почала висловлювати сумніви щодо легітимності радянської влади за Сталіна. Хоча більшість інтелектуалів дедалі більше до-

18 Звіт для Кириченка від 10 квітня 1956 року. — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4256, арк. 11–12. Юрій Збанацький (1914–1994) — автор популярних романів та оповідань, деякі з яких були екранізовані; Любомир Дмитерко (1911–1985) — письменник і сценарист; Олександр Олесь (псевдонім Олександра Кандиби) був одним із найпопулярніших українських поетів початку ХХ століття; Василь Чумак, Мирослав Ірчан і Василь Блакитний — поети-модерністи та пролетарські політичні активісти у 1910-х і 1920-х роках; Андрій Малишко (1912–1970) — поет, найкращі твори якого були написані у 1940-х роках.

19 Бажан О.Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х — 1960-х рр. // Український історичний журнал, 2008, № 5. С. 148–149.

20 Звіт для Кириченка від 26 травня 1956 року. — ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 4255, арк. 62–63.

21 Звіт для Кириченка про Конгрес художників. — Там само, спр. 4256, арк. 13–14.